

BIMBA BRIGITTA

Kárpátaljai menekültek és repatriánsok*

A II. világháborús népességmozgás

Kárpátalja¹ XX. századi történelme során több impériumváltás történt, melyek mindegyike megváltoztatta a terület etnikai összetételét, arculatát. Az országhatárok módosulásai rendszerint kisebb-nagyobb népességmozgással jártak. Az I. világháborút és a bécsi döntéseket követően alapvetően békés körülmények között valósultak meg a vándormozgalmak, a többség a jobb megélhetés miatt váltott lakóhelyet, s kezdett új életet az anyaországban. A II. világháború utolsó éveiben meginduló migrációs folyamatok nagyságában és minőségében is eltértek az előzőektől. A katonai sorozások, a hátszakra kiterjedő harctér, a szélsőséges nacionalizmus népcsoportok elleni ádáz küzdelme és annak következményei, a deportálások, a kitelepítések, az üldöztetések mind-mind ritkították a civil áldozatok sorát Kárpátalján is. Az 1944-es évet nevezhetjük a kényszervándorlás évének, ugyanis több tízezer ember önszántán kívül hagyta el a régiót. A zsidók deportálásán, a magyar és német nemzetiségű férfialakosság elhurcolásán kívül számba kell vennünk azokat is, akik a Vörös Hadsereg elől gyalogosan, szekéren, teherautón vagy marhavagonokban menekültek nyugat felé. A tanulmány célja, hogy feltárja a vonatkozó szakirodalmat, s annak mentén levéltári forrásokkal alátámasztva mutassa be a szovjet megszállás következtében kialakult menekült- és repatriánsügyi helyzet alakulását Kárpátalján.

Menekültügy

A Trianont követő közel 20 éves csehszlovák uralom után az első- és második bécsi döntések eredményeképpen Kárpátalja teljes területe visszakerült az anyaországhoz. A II. világháborúba Magyarország részeként, annak a német blokk oldalán történő 1941. június 26-i belépése után sodródott. Kárpátalja a háború során az északkeleti hadművelleti terület részét képezte. A front közeledtével a terület kormánybiztosa, Vincze András már 1944. július 30-án kiadta első rendeletét, melyben a Honvéd Vezérkar főnökének utasítását közölte Kárpátalja határszéli területeinek teljes kiürítését, elnéptelenítéséről. A javak elszállítása mellett a lakosság evakuálását is célul tűzték ki. A tervben az szerepelt, hogy a Kárpátalján kívül fekvő területre elszállítandók esetleg maguk is megválaszthatják majd letelepedési helyüket. Az összes többi polgári lakost – a ruszin, a szlovák, a román és más nemzetiségűeket – az elszállítható ingóságokkal

* A „Kárpátalja” nem hivatalos, de a helyi magyar szóhasználatban évtizedek óta általánosan elfogadott név, politikai és közigazgatási értelemben, illetve földrajzi és tájnévként egyaránt. 1944 őszétől „Kárpátontúli Ukrajna” lett a szovjet csapatok által megszállt vidék neve, mindaddig, míg véglegesen el nem dőlt a terület politikai státusza. 1946 januárjától a rendszerváltásig hivatalos neve: „Kárpátontúl”. A szerző azonban a hivatkozott forrásrészleteken túl a magyar szóhasználatban elfogadott Kárpátalját használja.

együtt Kárpátalja frontvonalától távoleső területein helyezik el. A kiűrésre kijelölt terület településeinek számát 118-ban, a lakossági arányt 157 515 főben állapították meg. Az elkövetkezendő hetekben többször módosították, vagy felülírták a rendeletet.² Vincze András augusztus közepén elrendelte a határsáv 15–30 km-es teljes polgári kitelepítését. R. Vozáry Aladár emlékirataiban kifejtett nézetei szerint a terület elnéptelenítésének szándéka mögött üzleti terv húzódott, olcsón kívánták felvásárolni a kiűrés alá kerülő terület teljes jószágállományát, majd azt haszonnal tovább kívánták adni a hadseregnek vagy a nyugatabbra lakóknak. Vozáry Pataki Tibor államtitkár közbenjárásával értesíti erről Lakatos Géza miniszterelnököt, aki leállítja az akciót.³ Szeptember közepére nagymértékű járműhiány miatt – melyet a székelyföldi és észak-erdélyi magyar és német kivonulások csak súlyosbítottak – már szó sem esett a teljes elnéptelenítésről. A magyar és német csapatok visszavonulása következtében a Munkácson átvonuló Fabinyi József, a 13. gyaloghadosztály 5. hadtestparancsnokság anyagi osztályának vezetője a korabeli állapotokra emlékezve írta: „Szörnyű jelenetek játszódtak le a városban, erdélyi menekültek próbáltak kocsikkal előrejutni, a város lakosságának jó része az utcán szaladgált, egyesek menekültek, a többség azonban feltört és fosztogatott minden üres vagy annak látszó üzletet, házat, miközben összekeveredtek a zsákmányok.”⁴

A honvédség már hónapokkal korábban is járműhiánnyal küzdött, katonai szolgálatra behívták az állami vállalatok gépjárműveit, sőt a magántulajdonban lévő gépkocsikat is.⁵ Az evakuálást gátoló tényezőket igazolják a Rahói Erdőigazgatóság vezetőjének, Katapán Ottónak az idézett levélrészletei, melyeket szeptember végén a Földművelésügyi Minisztériumban beosztásban lévő feletteséhez intézett. „[...] Körösmezőn 24 órát adtak a kiűrésre [...] Alig pár vagonot kapott az egész falu, azaz csak a hivatalos intézmények [...] Mindenki tőlem vár segítséget [...] Holnap reggel indul egy teherkocsi, Gödöllőre visz asszonyokat és gyerekeket, ezért megkönnyebbül a szívem, de még nagyon sokan vannak, ezért kell kérnem máshonnan teherkocsikat, nehogy ránszakadjon valami nagy baj, s ezek ne legyenek biztonságban.”⁶

„A menekültek miatt állandó a torlódás az utakon. A magyarokat a szövetségesek lekergetik a kocsikról, melyek tele vannak a magyar városokból és falvakból rabolt holmival, az állatokat csordában hajtják maguk előtt, így telnek meg a vasúti vagonok is” – tudjuk meg R. Vozáry Aladár emlékiratát követve, aki feleségével együtt szintén a menekültek közé került. Beszámol a terület sváb lakosságának hangulatáról is: „A nálunk rekedt svábok már nem bíznak a Führerükben, akit eddig csalhatatlannak és legyőzhetetlennek tartottak, nagyon kiábrándultak.”⁷ A német propaganda is befo-

² BOTLIK JÓZSEF: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. Nyíregyháza, 2005. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 213–217. [BOTLIK, 2005.]

³ R. VOZÁRY ALADÁR: Így történt! 1944. március 19.–1945. január 13. Budapest, 1945. Halász Pál Könyvkiadó-vállalat, 121. [R. VOZÁRY, 1945.]

⁴ Hadtörténelmi Levéltár és Irattár [HLI] Tanulmánygyűjtemény [Tgy.] 2.834. FABINYI JÓZSEF: A magyar királyi 13. honvéd gyaloghadosztály története 1943–44. Növendéki napló, 29/1980. 26.

⁵ BOTLIK, 2005. 216.

⁶ Uo. 238–239.

⁷ R. VOZÁRY, 1945. 119–120.

lyásolta a lakosság hangulatát, barbár hordaként írta le az ellenséget. A szovjetektől leginkább azok a nők tartottak, akiknek a családtagjai a német alakulatoknál szolgáltak, vagy ők maguk a helyi német nemzetiségi szervezet, a Volksbund tagjai voltak. A svábokat többnyire szervezeten marhaszállító vagonokba terelve Németországba menekítették, ott különböző falvakba irányították és családoknál szállásolták el őket. „[...] Marhaszállító vagonokban utaztunk két héten keresztül, azt sem tudva, hová megyünk, mi vár ránk [...] Éhezünk, fáztunk. Csehországon, Ausztrián keresztül végül egy németországi tartomány elosztótáborába „érkeztünk meg”. Innen különböző falvakba irányították az embereket, majd családoknál szállásolták el őket. Persze nem fogadtak szívesen minket, nincsteleneket, mivel ők is elszegényedtek a háborúban. Ki-ki a „házigazdája” földjén dolgozott”⁸ – részletezi visszaemlékezésében egy sváb nő, akit a királymezőiek többségével evakuáltak 1944 szeptemberében. Zsófiafalvát 181 ember hagyta el annak a tudatában, hogy két hét múlva visszatérhetnek.⁹ Egyes kutatók részletes kimutatást közölnek a német menekültek számáról. Olekszander Malec szerint Kárpátaljáról több mint 2000-en távoztak 1944 őszén. 1920 fő a későbbi Nyugat-, 373 fő Kelet-Németországba, 53-an Ausztriába kerültek.¹⁰ A legtöbben Királymező (400 fő), Németmokra (330 fő), Felsőkerepec (183 fő), Zsófiafalva (181 fő), Újtövissfalva (128 fő), Oroszmokra (104 fő), Lalovo (90 fő) és Németkucsova (88 fő) településeit hagyták el.¹¹

Arról, hogy a többségében magyar ajkú településekről milyen arányú volt az elvándorlás, ilyen részletes kimutatás nem áll rendelkezésünkre, azonban néhány korabeli levéltári forrás számba vehető. Míg Beregújfaluban a közigazgatási hatóság felhívásának az ellenére senki sem hagyta el települést,¹² addig Máramarosszigetről kb. 1500 fő távozott az orosz csapatok 1944. október 18-i bevonulása előtt. „Fájdalom, nemcsak tisztviselők, hanem tősgyökeres szigetiek, független birtokosok, iparosok, egyszerű munkásemberek is [...] Sőt a segédlelkészek és az elemi iskolai tanítók sem maradtak a helyükön. Lelkipásztor Tamásváralján, Halmiban, Tiszaújlakon, Tiszaújhelyen, Tivadarfalván, Tiszapéterfalván, Tiszabökényben, Hosszúmezőn, Nagybocksón, Rahón,

⁸ VÁRADI NATÁLIA: Míg élek, Királymezőt tekintem szülőföldemnek. Deportálások, vagyonekobzás – kárpátaljai német sors a világháború idején. Kárpátalja, 2004. 168. sz. In: Egy eltűnt férfigeneráció nyomában a GUP-VI-GULÁG kárpátaljai túlélőinek vallomásaiból. Eltitkolt, múltidéző emlékezet a szovjetizálás időszakából 1944–1990. Szerk. Dupka György. Ungvár–Budapest, 2017. Intermix Kiadó, 191–192.

⁹ IVAN ILNICKI: The village of Zofia 1944–1991. In: Sophiendorf, Zsófiafalva, New Zofia. A collections of histories of a village in the Carpatho Ukraine. By Madeline Stanley. 2004. 20.

¹⁰ МАЛЕЦЬ ОЛЕКСАНДР ОМЕЛЯНОВИЧ: Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX. ст. Ужгород, 2004. Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 146.

¹¹ ОФІСІНСЬКІЙ РОМАН: Етнікai tisztogatások. In: Kárpátalja történelem, politika, kultúra 1919–2009. Főszerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola, Budapest, 2010. Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 246.

¹² Beregi egyházmegye. Györke István református lelkipásztor jelentése, Beregújfalu, 1945. július 1. A forrást közreadja, az előszót írta: SZABADI ISTVÁN: Krisztusban nyert erő I. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945). Debrecen, 2016. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 148. [SZABADI, 2016.]

Felsővisón, Dolhán és Técsőn sincs¹³ – jelentette Papp József máramarosszigeti lelkipásztor Révész Imrének a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének, annak 1944. december 5-én kelt körlevelére¹⁴ válaszul. Gulácsy Lajos, a Kárpátaljai Református Egyház nyugalmazott püspöke szerint a félelem és kétségbeesés következtében legalább negyven református lelkipásztor hagyta el a szolgálati helyét a százból.¹⁵ A menekült lelkészek pontos száma nem megállapítható, mivel aki nem jelentkezett menekültsegélyért az Egyetemes Konventnél, azt nem regisztrálták, valamint a további ismeretlen kényszerű határátlépések számának alakulása sem meghatározható, amint azt mutatja a tiszabökényi lelkipásztor, Sütő Dezső levéltári aktája, aki 1944. október 24-én hagyta el a községet, 1945. február 14-én még sikerült visszatérnie, azonban a hatóságok kiutasították és áttették a magyar határon. Tiszakóródra került, helyettes lelkészi szolgálatba. Ravasz László püspök közbenjárását kérte, hogy visszatérhessen eredeti szolgálati helyére, ahol több mint 15 éven keresztül volt lelkipásztor.¹⁶ További sorsa azonban ismeretlen.

Vincze András a magyar közigazgatás teljes áttelepítéséről szóló nyilatkozatát Ózdra október 19-én tette közzé.¹⁷ A 20-i kormányrendelet értelmében a szovjet csapatok előrenyomulása miatt a különféle intézményeket dolgozóikkal, s a dolgozók családtagjaival együtt nyugatra kellett menekíteni, ennek következtében nem csak a visszavonuló katonai egységek egy részének állománya, került nyugatra, hanem mindazok, akik a rendelet szerint cselekedtek. Fentiekkel párhuzamosan azoknak a visszaköltözése is megindult, akik az 1938–44 között visszacsatolt területekre költöztek.¹⁸ Ungváron már október 15-én, Horthy Miklós kormányzó sikertelen kiugrási kísérletét követően elrendelték a magyar hatóságok a város kiürítését. Ortutay Tivadar leírása szerint a népvándorlás szerű evakuációs folyamat már egy ideje tartott, de aznap lázasan csomagoltak és távozásra szólították fel a magyar polgári és katonai hatóságok a közalkalmazottakat, akik viszonylag szerencsés helyzetben voltak, mivel visszatérhettek eredeti lakhelyükre, míg az őslakosok az ismeretlenbe távoztak.¹⁹ A magyar csapatok és hivatalnokok teljes visszavonására az 1938-as határok mögé az 1945. január 20-i Moszkvában aláírt 20 pontos fegyverszüneti egyezmény után került sor. Ezzel

¹³ Középszabolcsi egyházmegye. Papp József református lelkipásztor jelentése, Máramarossziget. A forrást közreadja, az előszót írta: SZABADI ISTVÁN: Krisztusban nyert erő II. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945). Debrecen, 2016. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 161–163.

¹⁴ Az említett körlevélbe kéri a Tiszántúli Református Egyházkerület alá tartozó gyülekezetektől, hogy tudassák vele, milyen anyagi és emberi veszteségek érték az adott községet szeptember elejétől kezdődően. Az 542 egyházközség közül 358-tól érkezett jelentés. SZABADI, 2016. 11. Kárpátalja vonatkozásában a fent említett beregújfalui és máramarosszigeti maradt csak fent [A szerző.]

¹⁵ GULÁCSY LAJOS: Mélyégből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időről. Gulácsy Lajos önéletírása. Második, bővített kiadás. 2014. Megjelent magánkiadásban: Gulácsy Lajos. 60.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] XIX-J-1-j Külügyminisztérium [KÜM] Titkos Ügykezelésű [TÜK] iratok Szovjetunió 1945–1964. 54. doboz, 30.308/1945.

¹⁷ BRENOVICZ LÁSZLÓ: Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944. Ungvár, 2010. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 178.

¹⁸ TÓTH PÁL PÁTER: Nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben. In: Történeti Demográfiai évkönyv. Szerk. Faragó Tamás. Budapest, 2001. Központi Statisztikai Hivatal. Népeségtudományi Kutatóintézet, 97.

¹⁹ ORTUTAY TIVADAR: Két világháború sodrában. Veszprém, 1990. Pannon Nyomda, 203.

érvényét veszítette az 1938. november 2-án kelt bécsi döntőbíróság határozata és az 1940. augusztus 30-án született második bécsi döntés is.²⁰

Az újból elcsatolt országrészekről érkező menekültek számbavételével és támogatásával kezdetben az 1944 szeptemberében megalakult Elhelyezési Kormánybiztosság foglalkozott a Vöröskereszttel együttműködve. A Vöröskereszt menekültügyi tudósító szolgálatánál kellett a jelentkezését benyújtania annak, aki elhagyta állandó lakhelyét, megadva tartózkodási címét, amennyiben rendelkezett olyannal. A másik ügyosztály még a nyilas hatalomátvételtől jött létre, székhelye a Vigadó épületében volt és Szentiványi Gábor főispán látta el a vezetését, míg az Elhelyezési Kormánybiztosság Vitéz Kisbarnaki Farkas Ferenc keze alá tartozott. A két szervezet iratanyaga, a Vöröskereszt iratanyagával együtt a háború során feltehetően megsemmisült.²¹

Teleki Géza, az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere az 1945. április 18-i minisztertanácsi ülésen kifejtette, hogy minden menekülttről gondoskodni kell, különös tekintettel Kárpátalja vonatkozásában.²²

Stark Tamás kutatásai alapján a Trianoni terület és a visszacsatolt részek közötti népmozgásról 3 fő forrás vehető számba. Az egyik a KSH 1946. július 29-i összefoglaló jelentése. A felszabadulás után a felállított Népgondozó Hivatal vette kezébe a menekültügyet, feladatkörébe tartozott az 1937. december 31-i határon kívül eső területekről visszahívott önként, vagy egyéb okokból visszatért közalkalmazottak, illetve nem közszolgálatban álló magyar népesség informálása, segélyezése. Megalakulása előtt és azt követően is a jelentkezett menekültek nyilvántartásba vételét a kitöltött egyéni kérdőívek számbavételével és feldolgozásával a KSH végezte. 1946 első felében már 39116 nyilvántartó lapot dolgoztak fel, az ezekre vonatkozó eredmények szerint 1938 óta Kárpátaljáról 5104-en érkeztek.²³ Itt jegyezném meg, hogy S. Benedek András is 5000 körülire teszi az elmenekült tisztviselők, vállalatvezetők, mérnökök, vasúti tisztek, az ide helyezett és hazatérő tanárok, tehát többnyire az elmenekült „anyás magyarok számát”.²⁴ A Népgondozó Hivatal 1946 júliusáig működött, miután ügykörét a Népjóléti Minisztérium vette át. A másik alapvető forrást a Népjóléti Minisztérium I/2 (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának az anyaga a menekültekről és a kiutasítottakról képezi. Dr. Botár Bálint az osztály egykori vezetője 1946. augusztus 1-től kísérté figyelemmel a menekültügyet. Feljegyzésein kívül ezek az anyagok más forrásból ma már nem hozzáférhetőek, mivel a Népjóléti Minisztérium dokumentumgyűjteménye 1956-ban nagyrészt elégett. 1947. április 2-ig 108273 személyt vett nyilvántartásba, közülük 85809 menekült, 22464 pedig kiutasított. A menekültek és kiutasítottak nagy része (46222 fő) Erdély-

²⁰ FEDINEC CSILLA: „A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja” 1938–1944. Budapest, 2015. Jaffa Kiadó, 174–175. [FEDINEC, 2015.]

²¹ STARK TAMÁS: Magyarország második világháborús embervesztése. Budapest, 1989. MTA Történettudományi Intézet, 69. [STARK, 1989.]

²² SZÜCS LÁSZLÓ: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15. Budapest, 1997. MOL, 338.

²³ STARK, 1989. 70.

²⁴ S. BENEDEK ANDRÁS: A magyarok Kárpátalján. In: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990). Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1994. KSH, 175.

ből, Felvidékről, Délvidékről, és Kárpátaljáról (5968 fő) érkezett. A KSH és a Népjóléti Minisztérium összesített adatai szerint 1947 nyaráig Kárpátaljáról 13000-en érkeztek, ezeket közvetlen megerősíti a KSH 1949. évi népszámlálása, amely szerint a szomszéd országokból betelepülők száma a népesség 1938. március előtti lakóhelye szerint a következő volt. Kárpátalja: 9552, Románia: 102721, Jugoszlávia: 34514. Ezek az adatok csak a kárpátaljai, erdélyi és délvidéki őslakos magyarok számát mutatják, és az 1937 után betelepült, mint egy 30000 „anyás magyart” nem foglalják magukba. A népszámlálás adatsora nem tartalmazza a 1938–45 között született és elhaltak személyek számát sem. Eugene Csocsán de Várallja ebből kifolyólag 1938–45 között születettek feltételezett számával növelte az 1949-es népszámlálás vonatkozó adatsorát. A vizsgált időszakban Magyarországon ezer főre évente 18–20 élve születés jutott, ezt az arányszámot azonban Stark szerint nem lehet a menekültekre és áttelepítettekre alkalmazni, mert összetételük, számos sajátosságot mutat, különösen sok közöttük az egyedül álló férfi. Másrészt nem tekinthető menekültnek az adott periódusban már Magyarországon született személyek. Váralljai számításait tehát Stark Tamás jelentősen túlzónak tartja, ahogyan Thirring Lajos, Martényi Károly és Dávid Zoltán adatait is. Akik egyhangúan a Kárpátaljáról menekültek számát 15 000 főben állapítják meg, Stark szerint a KSH és Népjóléti Minisztérium eredményei sem fedik pontosan a valóságos folyamatokat, hiába tették kötelezővé az átköltözött személyek számára a jelentkezést, sokak mégsem kerültek bejegyzésre. A szociális gondozásra, segélyre, letelepítésre nem szorulóknak egy része, valamint a hadifogságban lévők, feltehetőleg elkerülték a nyilvántartásba vételt, számuk viszont csak 2–3%-kal növeli az eddigi végösszeget. A menekültek beáramlása 1947 nyarán fokozatosan elapadt, 1947 áprilisától júliusig 6498 személy került nyilvántartásba ezek közül csupán két személy jött Kárpátaljáról.²⁵ Ebben nem kis szerepe volt a magyar, de főként a szovjet vezetésnek.

Sztálin hivatalosan csak 1945. január 23-i levelében jelentette be először Benešnek, hogy a Szovjetunió igényt tart Kárpátaljára.²⁶ Bár ennek jelei már hónapokkal korábban megmutatkoztak.²⁷ A Kárpátalja elcsatolásáról szóló államközi szerződést

²⁵ STARK, 2015. 69–75.

²⁶ VIDA ISTVÁN – ZSELICZKY BÉLA: Az 1945. június 29-ei szovjet-csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külgügy Szemle*, 1. 2004. sz. 234–235.

²⁷ A szovjet megszállás kezdetén még nem volt teljesen nyilvánvaló, hogy a régió a szovjet birodalomhoz fog tartozni, ugyanis a területre jogot formált a csehszlovák kormány is. Több államközi tárgyalást és szerződést követően 1944. május 8-án osztották fel egymás között Kárpátalját. A megállapodás értelmében a szovjet katonai vezetés csak a harci cselekmények övezetében birtokolja a hatalmat, a front elhaladtával átadja azt a csehszlovák kormány képviselőinek. Kárpátalja a Szovjetunió számára elsősorban katonai-stratégiai és biztonságpolitikai megfontolásokból volt fontos. A Kárpátok természetes határt, védvonalat jelentett, katonai szempontból logikusnak látszott a Kárpátok túloldalán hídfőállást kiépíteni. Kárpátalja kérdése gyakorlatilag azonban csak azután került napirendre és keltett nézeteltérést a két szövetséges állam között, amikor a Vörös Hadsereg 1944 októberében „felszabadította” a tartományt. A Nemeceket vezette kormánybizottság munkáját, mely október 27-én rendezkedett be Huszton ellehetlenítették. Létrehozták Kárpát-Ukrajna kommunista pártját, mely a helyi hatalmi szervekre a népbiztoságokra támaszkodva november 26-ra kongresszust hívott össze, ahol megválasztották Kárpátontúli Ukrajna Népi Tanácsát, és megszavaztatták az Ukrajnával való „újraegyesülést”. Néhány napra rá a csehszlovák kormányzerveket távozásra szólították fel. MÓRICZ KÁLMÁN: *Kárpátalja sorsfordulói*. Budapest, 2001. Hatodik Síp Alapítvány, 120–122.

1945. június 29-én írta alá a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában. A szerződés többek között kimondta: „Azok a szlovák és cseh nemzetiségű személyek, akik Kárpát-Ukrajna területén laknak (állandó lakóhellyel bírnak), jogosultak 1946. január 1-jéig a Csehszlovák Köztársaság állampolgárságáért optálni.”²⁸ A magyaroknak optálásra nem volt lehetőségük, néhány évig azonban még volt mozgás a határon. Kárpátaljának Ukrajnához való csatolásáról jelentést a 23. határőr portyázó század parancsnoka Joór őrnagy küldött, június 30-án 18:40-kor távbeszélőn jelentette, hogy a beérkezett hírek szerint a határ ukrán vonalát lezárják. Közölte, hogy június 30-án a cseh pénzügyőröket ukrán milicisták váltották fel, kiegészítve azzal, hogy a londoni és bukaresti rádióban is bementék Kárpátalja szovjet elcsatolását, ami a szovjet rádióban már 29-én 21:30-kor elhangzott. A határ pontos megvonásáról hírrel még nem tudott szolgálni.²⁹

A határozat követően a kárpátaljai magyarság kétségbeesett levéllel fordult a magyar kormányzervekhez, melyben leírták többek között azt is mi vár azokra, akik az újonnan meghúzott országhatáron próbálnak átkelni: „Rettenetes fájdalommal vesszük tudomásul, hogy kormánya parancsára már a vasfüggönyt itt is felállították a határon, s az a nyomorult és üldözött szerencsétlen magyar aki kénytelen otthagyni ősi földjét és az egész életén át szerzett ingóságát és egy ruhában nekiindul a határnak, azt, ha átjut azon a magyar határőrség fogja el, fosztja ki és adja vissza az orosz határőrségnek [...] Tudja-e, hogy aki onnan kijönni merészel az áruló, aki pedig övéit meglátogatni bemerészel, az kém és legkevesebb három esztendei szibériai börtönt kap, ezért azonnal intézkedjék és tiltsa meg a határőrségnek azt az embertelenséget, hogy az átmenetileg a magyart kifosszák és oda visszaadják ahonnan menekülni kényszerült.”³⁰ Konkrét eset is példázza a hatóságok efféle magatartását. Az orosz határőrizeti szervek a 14. honvéd zászlóaljtól Kárpát Ukrajnából megszökött és ott körözés alatt álló két szernyei lakosok kiadását kérték. Akikről az illető szervek segítségével megállapították, hogy mindketten Újfehértón tartózkodnak.³¹ Kiadatásuk, melyre megegyezés alapján készült a két határőrség törvénybe ütköző, erre dr. Domokos József legfőbb államügyész próbálta levelében felhívni a miniszter figyelmét: „Magyarország területén tartózkodó személyek valamely külföldi állam részére való kiadatása tekintetében a BP. 476. paragrafusa értelmében kiadatásuk engedélyezése az igazságügy miniszter hatáskörébe tartozik. Tehát az igazságügyi miniszter nélkül a kiadatásnak nincs helye, belföldi vagy külföldi állampolgár kiszolgáltatása nem csak törvényellenes, hanem sérti a magyar állam büntetőjogi szuverenitását és beleütközik a kiadatás nemzetközi jogi elveibe is... Ez vonatkozik a háborús bűncselekményeket elkövető személyekre is, azzal a különbséggel, hogy az igazságügy miniszter a külügyminiszterrel egyetértésben kell döntsön.”³²

²⁸ VIDA ISTVÁN – ZSELICZKY BÉLA, 2004. 252.

²⁹ Hadtörténelmi Levéltár és Irattár [HLI] Honvédelmi Minisztérium [HM] 29 946./ elnöki [eln.] iratai – 1945.

³⁰ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54. doboz, 264/a tétel, 2883/1946

³¹ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 51. doboz, 239. tétel 103 663/10a – 1947.

³² MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 51. doboz 239. tétel, 103 520/1947.

Repatriánsügy

A határozat következtében Kárpátalján rekedt magyarok több tucat kérvénnyel ostromolták a magyar kormány szerveket. 1946 márciusától Szekfű Gyula kinevezett moszkvai magyar nagykövet foglalkozott azokkal a problémás kérdésekkel is, melyek a kárpátaljai repatriánsok ügyét érintették. A követ fennmaradt jelentéseiből kiderül, hogy hivatalba lépése után egyre többen keresték fel a követséget, mivel az útlevélkérő blankétákat kézről-kézre adták és másolták le. Nagyrészt a háborús kormányok propagandájának tulajdonította, hogy ennyi ember a helyén maradt, mivel elhitették az emberekkel, hogy Kárpátalja örökre magyar marad. A kérelmezők között ungvári, beregszászi, csapi vasúti munkások, tiszaujlaki földművesek, családfő nélkül maradt nők, nyugdíjasok sorakoztak fel.³³ A kettészakadt családok esetében tipikusnak számított, hogy a férj bevonult katonai szolgálatra, családját Kárpátalján hagyta, ahol mint köztisztviselőnek állandó lakhelye volt, vagy családját feleségének Kárpátalján lakó szüleihez küldte és maga hadba vonult. Előfordult az is, hogy a férj 1944-ben átmenetileg Magyarországon tartózkodott, esetleg hivatalos kiküldetésben, családja Kárpátalján ragadt és ő maga már nem tudott visszamenni. Sokféle variáns van, de abba valamennyi megegyezik, hogy családok szerettek volna egyesülni, akik hosszú idő óta nem kaptak hírt egymásról, mert Kárpátaljáról nem lehetett levelet kapni és oda küldeni sem, amit súlyosbított a határozat.³⁴

1946-ig még kevés magyar kérte a hazamenetelét, még azok sem mind, akiknek a fegyverszüneti egyezmény, mint a magyar megszállás alatt odakerült magyar köztisztviselőknél a hazatérést megadta. Ennek a tartózkodásnak oka egyrészt az volt, hogy a szovjet szociális és gazdasági újítások nem egyszerre valósultak meg, másrészt a megszállás után a magyar férfilakosság egy részét táborokba vitték, többnyire egy, másfél év múlva tértek haza és akkor kérték a repatriálásukat.³⁵ Utóbbi kategóriába tartozott Zsebők Zoltán Békéscsabadon született orvos is, aki 1939 júniusa–1944 augusztusa között a munkácsi állami kórház kinevezett szülész főorvosa volt. 1944. október 27-én nem csatlakozott a visszavonuló magyar hadsereg tagjaihoz, akik tanácsolták szolgálati helyének elhagyását. Segíteni szeretett volna a bajba jutott nőknél, azonban 1944. november 19-én a három napos munka ürügyén „malenkij robotra”³⁶ hurcolták a munkácsiakkal együtt. 18 hónapon át robotolt Orsa és Gomel városokban. Szerencsésen túlélte a szovjet fogságot és visszatért Munkácsra, ekkor kérelmezte, hogy feleségével Magyarországra optálhasson.³⁷ Egy mátészalkai születésű férfi szintén Munkácsra, a Latorca céghez lett kinevezve az első bécsi döntést követően, 1944 őszén őt is elhurcolták a szovjetek. Még az első transzporttal szabadult és a magyarországi in-

³³ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54. doboz, 264/b tétel, 268/59. – 1948.

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54. doboz, 264/b tétel, 100.088/1947.

³⁵ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54. doboz, 264/b tétel, 268/59. – 1948.

³⁶ A „malenkij robot” oroszról lefordítva „kis munkát” jelent, mely a nép nyelvén keletkezett és élt tovább, miután 1944 novembere-decembere folyamán a szovjet Belügyi Népbiztosság, azaz az NKVD 0036. számú parancsa alapján összegyűjtötték a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosságot Kárpátalján és három napos munka ürügyén szovjet kényszmunkatáborokba hurcolták.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54. doboz, 264/b tétel, 104.752. – 1947.

ternáltakkal együtt 1945 szeptemberében a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottsághoz került. A Központi Igazoló Bizottságnál egyből el is helyezték, mint jogtanácsost. A határt azonban már lezárták, a Kárpátalján rekedt felesége és két gyermeke kiutazásához szükséges okmányok kiállítása két év közbenjárást, levelezést, ügyintéztést vett igénybe.³⁸ Ezt magyarázza elsősorban, hogy a Belügyminisztérium csak 1946. november 24-én rendelte el a repatriáns kérvények Szekfű Gyulához való felterjesztését és engedélyezték számára, hogy útlevelet állíthasson ki. A másik problémát az jelentette, hogy eközben befejeződött a paszportizálás. 1946. augusztus 15-től november 1-ig minden a területen élő 16. életévét betöltött polgárt szovjet paszporttal kellett ellátni. Az igazolványt mindenki megkapta, ugyanis e nélkül nem lehetett élelmiszerjegyet kapni, valamint az állandó munkavállalás is ettől függött. Az útlevélhez szükséges vízum kiadásának elhúzódása az illetőkre nagy terheket rótt. Aki útlevelet kért, és november óta a Belügyminisztérium rendeletére kapott, mikor paszportját a vízum megszerzése végett bemutatta a helyi miliciának, a legtöbb esetben bevonták tőle, mert úgy vélték, hogy más államhoz akar csatlakozni. Sőt: a kérelmező elvesztette az állását és törölték az élelmiszerjegyet. Arra is történt precedens, hogy ha állami bérházban lakott, fokozatosan ugyan, de végül kilakoltatták és likvidálták ingóságait. Bútorszállításra nem volt lehetőség, mivel nem lehetett szállító vagonot kapni, de ezt meg se tudták volna fizetni, mert ingóságaikat a sok havi vízumvárás alatt felélték. Mindezek mellett a vízum nélküli értéktelen útlevél újabb gondot és kiadást is jelentett. Szekfű több alkalommal tárgyalt Andrej Vlaszovval, a szovjet Külügyminisztérium Balkáni Osztályának helyettes vezetőjével, valamint Vaszilij Balejevvel, a Külügyminisztérium Konzuli Hivatalának vezetőjével a Kárpát Ukrajnában lévő meglehetősen nagyszámú magyar lakosság ügyében. Balejev egyik megbeszélésükkor a paszportizálás célját abban látta, hogy eldöntsék az állampolgárokról, kinek jár szovjet állampolgársági igazolvány, kinek nem. Utóbbiak „grázdsánsztvá”, azaz állampolgárság nélküli igazolványt kaptak, igen csekély számban. A magyar állampolgárok nagy része öt évre szóló paszport helyett ideiglenes, fél vagy egy évre szóló igazolványt kapott, amit úgy fogtak fel, hogy ennek átvétele meghagyta a magyar állampolgárságukat, és nem lettek általa szovjet állampolgárok. A Szovjetunió és Magyarország között azonban két eltérő állampolgársági felfogás állt egymással szemben.³⁹

1947. december 17-én Szekfű Gyula szigorúan bizalmas levelet küld a Belügyminisztériumba, melyben beszámol a legutóbbi, Balejevvel való tárgyalásán elhangzottakról. „Balejev szerint az ideiglenes paszporttal rendelkező kárpátaljai magyarok ügyében a szovjet gyakorlaton nem változtat, ha valaki csak ideiglenes paszporttal rendelkezik, két út áll rendelkezésre: szovjet útlevelet kérni és arra tőlem vízumot, vagy a Legfelsőbb Tanácsnál kérni a szovjet állampolgárságból az elbocsátásukat, de mindkettő szinte járhatatlan út. Balejev azt helyezte kilátásba, hogy konkrét ügyekben megkérdezi a helyi miliciáját, s annak véleménye szerint lesz a döntés. Balejev már arra sem adott reményt, hogy állampolgársági ügyekről a két állam tárgyalásokat kezdjen, holott korábban többször közölte, hogy ezek kétoldali delegációk által tisztázhatók

³⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM Hadifogoly Osztály [HDF. O.] iratai 28494/1947.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54. doboz, 264/b tétel, 268/59. – 1948.

lesznek.” A követ mindezek mellett közölte, hogy mintegy 5000 kérvény vár még elintézésre a követségen.⁴⁰

A Kárpát Ukrajnában rekedt magyarok optálásának ügyében fennálló szovjet álláspontot tükrözi, hogy Szekfűnek egy alkalommal sem tették lehetővé a beutazását a régióba, ott magyar konzulátus felállítását egyoldalúan elutasították. 1947-től a szovjet Külügyminisztérium bekérte véleményezésre a vízumot kérelmezők adatlapjait, ami alapján, ha az illetőt szovjet állampolgárnak sorolták, nem hagyhatta el az országot. Ezzel magyarázható, hogy 1947 áprilisától júliusig a trianoni Magyarországra 6498 személy közül csupán 2-en érkeztek Kárpátaljáról.

⁴⁰ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54. doboz, 264/b tétel, 108.338/1947.